

LOCKE VE BERKELEY'DE BİRİNCİL VE İKİNCİL NİTELİKLER MESELESİ

Hamdi BRAVO*

ÖZET

Bu makale, öncelikle, Locke ve Berkeley'in maddi şeylerin nitelikleri hakkındaki düşüncelerini serimleme amacındadır.

Locke bu nitelikleri "birincil" ve "ikincil" diye ikiye ayırır. Ona göre, birincil olanlar (örneğin uzam, katılık, devinim, sayı vb.) maddi bir şey için tözsel olanlara işaret eder ve algılayan bir öznde kendi karşılıkları olan idelere neden olurlar. Birincillere karşıt olarak ikincillerin (örneğin renk, ses, tat vb.) varlığı özneye bağlıdır: bu, maddi şeyin kendisinde ikincil nitelikler yoktur ve bu nitelikler hakkındaki ideler algılayan öznenin kendi ürünüdür demeye gelir. Ama Locke'a göre, birincil niteliklerin varlığı bizim için maddi tözün varlığını güvence altına alır ve bu da "doğru bilgi"yi olanaklı kılar.

Locke'un görüşlerine karşıt olarak Berkeley birincil ve ikincil nitelikler arasında gerçek bir ayırım yoktur ve ikincillerin varlığına yöneltilen itirazlar birinciller için de geçerlidir. Ona göre, tüm nitelikler algılayan öznenin ürünüdür ve ona bağlıdır; algılayan zihin dışında hiçbir nitelik yoktur. Berkeley'e göre, maddi şeylere ait bütün niteliklerin öznel olması maddi tözün varlığını reddetmeyi olanaklı kılar; çünkü nitelikleri dışında maddi bir tözün varolduğu kanıtlanamaz.

Anahtar sözcükler: Locke, Berkeley, birincil nitelikler, ikincil nitelikler, ide, bilgi, öznel.

(The Problem of Primary and Secondary Qualities in Locke and Berkeley)

ABSTRACT

This article, first of all, aims to expose the thoughts of Locke and Berkeley on the qualities of material things.

Locke distincts these qualities as "primary" and "secondary". For him, primary ones (like extension, solidity, movement, number etc.) refers to the qualities that are substantial for a material thing and also causes their correspondant ideas in the mind of a perceiving subject. Opposed to the primary ones, the existence of secondary ones (like colour, sound, taste etc.) are relative to the subject: this means that, at the material thing itself, there are no secondary qualities, and the ideas about these qualities are the products of the perceiving subject. But for Locke, the existence of primary qualities secures the existence of material substance for us and this allows the possibility of "true knowledge".

Contrary to Locke's thoughts, Berkeley claims that there no real distinction between the primary and secondary qualities, and the objections that are directed for the reality of secondary ones are also valid for the primary ones. For him, all qualities are the products of and relative to the perceiving subject and there are no qualities out of a perceiving mind. For Berkeley the subjectivity of all qualities of material thing allows him to deny the existence of material substance; because no one can ever prove that except the qualities there are no material substance.

Keywords: Locke, Berkeley, primary qualities, secondary qualities, idea, knowledge, subjectivity.

“Cisimlerin nitelikleri” meselesi, her ne kadar varlık felsefesine ait bir mesele olsa da, aslında bilgi felsefesine ait belirli güçlüklerden dolayı ortaya çıkmıştır.

60 Locke ve Berkeley'de Birincil ve İkincil Nitelikler Meselesi

Bilgi felsefesi alanında, “bilginin kaynağı” problemini çözmek üzere iki temel yanıt eğilimi olduğunu görürüz. Bunlardan ilki, bilginin kaynağının akıl (“zihin”, “ruh”) olduğunu; kesin bilgilerin ancak akla doğuştan yerleştirilmiş ideler (“fikirler”, “düşünceler”) aracılığıyla elde edilebileceğini öne sürer. Bunun karşısında, bilginin tek kaynağının “deneyim” olduğunu iddia eden; ‘deneyim’ deyince de öncelikle “duyum”u ve duyum üzerinde zihin tarafından yapılan işlemler sonucu ortaya çıkan “düşünüm” yaşantısını anlayan “deneyimciler” bulunur. Yazımız bakımından bizi ilgilendiren, bu ikinci grupta yer alan iki filozofun “cisimlerin nitelikleri” hakkındaki görüşleri ve bu görüşlerin onların düşüncelerini nasıl birbirinin karşısına yerleştirdiğidir.

Bilginin kaynağına “deneyim”i, dolayısıyla da “duyum”u yerleştirmek, felsefe tarihi boyunca Sofistlerden bu yana pekçok düşünür tarafından “duyuların yanılabilirliği” konusunda dile getirilmiş ve yadsınması çok da kolay olmayan itirazlara hedef olmayı ister istemez beraberinde getirir. Bu itirazları burada tekrar etmek yersiz olacaktır, ancak hepsinde ortak olan iddiayı şu biçimde özetleyebiliriz:

Bilginin kaynağının “duyum” olduğunu kabul ettiğimizde, “bilgi”nin “bilgi” olmaklığı tehlikeye girer; çünkü duyu organlarının, nesnelere hakkında nesnesine uygun yargılar dile getirmesi hem “nesnelere maruz kaldıkları her farklı koşula göre farklı nitelikler göstermesi”nden dolayı hem de “öznenin içinde bulunduğu her farklı hâle göre farklı algılaması”ndan dolayı, olanaksızdır. “Duyum”un konusu olan cisimler, sahip oldukları nitelikleri maruz kaldıkları birtakım koşullara borçludur. Herhangi bir cisim, kendisinin ya da duyumlayan öznenin maruz kaldığı koşulların dışında, herhangi bir niteliğe sahip olamaz. Bundan ötürü, nesnelere hakkında elbette birtakım yargılar dile getirebiliriz, ancak bu yargılarda belirli bir şeye ait olduğu iddia edilen niteliklerin gerçekten o şeyin *kendisine ait* nitelikler olup olmadığını bilemeyeceğimizden, bu yargıların “bilgi” olduğunu da iddia edemeyiz.

Bu çalışmanın konusu olan düşünürlerden biri olan Locke da, elbette, gelebilecek bu itirazların farkındadır. Bunların önüne geçebilmek ve “bilgi” diye nitelenebilecek duyum ürünü yargıların en azından bir kısmına güvenilir bir zemin kazandırabilmek için, cisimlerin nitelikleri arasında “maruz kaldıkları koşullara bağlı olanlar ve

olmayanlar” diye ikili bir ayrıma gitmeyi tercih eder. Bu ayrım, cisimlerin niteliklerini “birincil” ve “ikincil” diye sınıflar ve, Locke bunun farkında olmasa da, Berkeley’in varlık görüşüne zemin hazırlar. Locke’un görüşlerini daha iyi anlayabilmek ve Berkeley’in varlık görüşüne geçiş yapabilmek için, Locke’un bilgi görüşünden ve cisimlerin niteliklerine ilişkin düşüncelerinden ayrıntılarıyla söz etmek yerinde olacaktır.

*

Locke, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme* adlı kitabında doğuştan bilginin olanaksız olduğunu ve zihnin doğuştan *boş bir levhadan* başka bir şey olmadığını gösterdikten sonra, bu levhanın (*iç ve dış* diye ikiye ayrılan) “duyum” aracılığıyla doldurulduğunu öne sürer¹. Duyu organları, zihne, dışarıda bulunan ve kendilerini değişik yollarla etkileyen fiziksel nesnelere/cisimlerin *niteliklerinin* izlerini birer “ide” olarak iletir:

Böylece bizdeki **sarı, ak, sıcak, soğuk, sert, acı, tatlı** ideleriyle, duyulur nitelikler dediğimiz bütün öteki niteliklerin idelerini ediniriz; bunları zihne duyuların iletildiğini söylerken, duyuların dışsal nesnelere zihne, orada o algıları üreten şeyleri ilettilerini söylemek istiyorum.²

Böylelikle, -her ne kadar bu ikisi arasında bir özdeşlik varmış gibi görünse de-duyularımızı etkileyen cisimlerde bulunan “nitelikler” ile duyularımızın bu nitelikler aracılığıyla etkilenmesiyle zihnimize ulaştırılan “ideler” arasında bir ayrım ortaya çıkar. Locke’a göre, “zihnin kendisinde algıladığı ya da algının, düşüncenin ya da anlığın dolaysız nesnesi olan her şey **ide**”dir; “zihnimizde herhangi bir ide üretme gücü de, gücün bulunduğu nesnenin **niteliği**”dir.³

Ancak idelerin bilgisel bakımdan güvenilirliği, onları zihinde üreten niteliklerin özelliklerine bağlıdır. Bu bakımdan cisimlerin nitelikleri iki temel sınıfa ayrılır. Bu iki sınıfın yanında, cisimlere ait ve “güçler” diye adlandırılan bir üçüncü sınıf daha vardır.

¹ John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, (???) II. kitap, I. bölüm, pr. II.

² Locke, a.g.e. II. k., I. b., pr. III.

³ Locke, a.g.e. II. k., VIII. b., pr. 8.

62 Locke ve Berkeley'de Birincil ve İkincil Nitelikler Meselesi

Cisimlere ait niteliklerin “birincil” diye sınıflandırılan öbeği, Locke’a göre, cisim ne durumda bulunursa bulunsun, hangi koşula maruz kalırsa kalsın, ondan asla ayrılamaz olanlardır. Cisim bunları, maruz kaldığı bütün başkalaşım ve değişmelere, kendisine uygulanan bütün güçlere karşın korur. Algılanmaya yeterli hacmi olan her cisim parçasında duyu organları bu nitelikleri algılar. Kısacası, bu nitelikler, bir cismi “cisim” yapan, bunlar olmadan hiçbir şeyin “cisim” adını alamayacağı niteliklerdir.

Bizde yalın ideler ürettiklerini gözlemleyebildiğimizi düşündüğüm bu katılık, uzam, kılık [şekil], devim [hareket] ya da durgunluk ve sayı niteliklerine cismin **temel** ya da **birincil nitelikleri** diyorum.⁴

Bunlara **gerçek** nitelikler denebilir, çünkü cisimlerde gerçekten bulunurlar.⁵ Buna karşın ikincil nitelikler, cisimde kendi başlarına bulunmayan, cisimlerin birincil niteliklerinin duyu organlarını etkilemesi yoluyla öznde “renkler, sesler, tadlar, kokular vb. gibi” duyumlar üreten güçler olan niteliklerdir. Bunların kendi başlarına, yani **gerçek** varlıkları yoktur; ancak birincil nitelikler sayesinde ve onların duyu organları üzerinde bıraktıkları etkilere göre varlık kazanırlar:

Renk ve kokular için söylediklerim, tadlar, kokular ve öteki duyulur nitelikler için de söylenmiş sayılabilir; bunlar, onlara yanlışlıkla nasıl bir gerçeklik yüklersek yükleyelim, gerçekte nesnelerdeki, bizde değişik duyumlar üretme gücünden başka bir şey değildirler; ve söylediğim gibi birincil niteliklere bağlıdırlar.⁶

Dolayısıyla, idelerimizi incelediğimizde, bizim dışımızdaki cisimlerde sanki iki tür nitelik de varmış duygusuna kapılabiliriz. Ama işin gerçeği şudur ki, cisimlerde sadece birincil nitelikler vardır ve bunların duyu organları üzerinde belirli tarzdaki ekilemeleri, öznenin zihninde ikincil nitelikleri birer ide olarak var eder. Bizler genelde idesine sahip olduğumuz her niteliğin cisme ait olduğunu, onda zaten bulunduğunu ve bizdeki idesi ne biçimdeyse cisimde de o niteliğin o biçimde (yani, cismin aynadaki yansıması gibi) yer aldığını düşünme

⁴ Locke, a.g.e. II. k., VIII. b. , pr. 9.

⁵ Locke, a.g.e. II. k., VIII. b. , pr. 17.

⁶ Locke, a.g.e. II. k., VIII. b. , pr. 14.

eğilimindeyizdir. Ancak “ikincil” diye sınıflanan nitelikler böyle bir yansımanın ürünü olmamanın yanında, aslında gerçek herhangi bir varlığa da sahip değildirler. Dolayısıyla, örneğin, cisimlerin aslında “koku” bulunmaz, özünde belirli bir koku idesi yaratacak hacim, şekil, yoğunluk vb. bulunur; “renk” bulunmaz, özünde belirli bir renk idesi yaratacak hacim, şekil, yoğunluk vb. bulunur vb.

Bu ilginç iddia, elbette, yanıtlanması gereken bir soruyu ortaya çıkarır: Cisimler bizdeki idelerini nasıl üretir?

Locke’a göre, bu, cisimlerin kavrayabildiğimiz tek etkileme yoluyla, yani itme gücüyle gerçekleşir:

... onlardaki kimi devimlerin bedenlerimizin kimi bölümlerini etkileyerek, sinirlerimiz ya da diriksel güçler yoluyla beyinde ya da duyum merkezinde sürmesi ve zihnimizde onların bizdeki özel idelerini yaratması gerektiği açıktır. Cisimlerin, gözlemlenebilir büyüklükteki uzam, kılık, sayı ve devimleri uzaktan görme yoluyla algılanabildiğine göre de, onlardan tek tek duyulamaz birtakım cisimciklerin gözlere gelmesi, ve beyne, onların bizdeki idelerini üreten bir devim iletmeleri gerektiği açıktır.

Yine bu temel niteliklerin bizde üretildiği biçimde, yani duyulamaz parçacıkların duyumlarımız üzerindeki etkisiyle, ikincil niteliklerin idelerinin de üretildiğini kavrayabiliriz. ... böyle [algılayamadığımız kadar küçük] parçacıkların değişik devim ve kılıklarının, oylum ve sayılarının, duyumlarımızın değişik organlarını etkileyerek, bizde, cisimlerin renk ve kokularının değişik duyumlarını ürettiklerini varsayalım.⁷

Bu söylenenlerden, cisimlerin birincil niteliklerinin idelerinin o niteliklerin benzerleri olduğu, bunların cisimlerde gerçekten bulunduğu, ancak ikincil niteliklerin bizde ürettikleri idelerle benzerliklerinin bulunmadığı, hatta cisimlerde ikincillerin hiç bulunmadığı sonucu kolaylıkla çıkarılabilir sanırım.

Yukarıda da söz edilmiş olduğu gibi, cisimlerin nitelikleri arasında “güçler” adı altında toplanan üçüncü bir sınıf daha vardır. Bunların varlığı da, tıpkı ikincil nitelikler gibi, birincillere bağlıdır.

⁷ Locke, a.g.e. II. k., VIII. b. , pr. 12-13.

64 Locke ve Berkeley'de Birincil ve İkincil Nitelikler Meselesi

Ancak güçlerin ikincil niteliklerden farkları, bir başka cismi etkileyerek onda belirli yönde bir değişim yaratmalarındır. Örneğin, “güneşte mumu ağartma” ya da “ateşte kurşunu eritme” *gücü* vardır. Bu değişimlere yol açan, aslında birincil niteliklerdir; ancak ortaya çıkan değişimlerle birincil nitelikler arasında bir özdeşlik, dolayısıyla bir ilişki kuramadığımız için, bunları ayrı bir sınıf olarak alır ve “güçler” diye adlandırırız.⁸

... mumun ağardığı ya da eridiği zaman onda ortaya çıkan değişimlerin güneşte olmayışı gibi, güneş beni ısıttığı ya da aydınlattığı zaman bendeki algılar olan bu ışık ve sıcaklık nitelikleri de güneşte değildir. Bunların hepsi de, güneşin birincil niteliklerine bağlı olan güçleridir.⁹

Locke'a göre, bilgi felsefesine biraz yakın olup zihninde cisimlere ilişkin ideleri inceleyen kişi, kendisinde cisimlerde bulunan çeşitli niteliklere göre sınıflanmış üç tür idenin bulunduğunu varsaymak zorunda kalır. Ancak bunlardan ikisinin (yani ikincil niteliklerin ve güçlerin), cisimlerin aslında bulunmayan nitelikler olduğunu, bunların zihindeki idelerinin de ancak birincil niteliklerin duyular üzerindeki etkilerine bağlı olduğunu iddia edecek biri karşısında da, böyle bir iddiayı kabul etmekte zorlanacak ve eski görüşlerine bağlı kalmakta ısrar edecektir. Locke'a göre,

... bizim bu idelerin, nesnelerin kendilerinde gerçekten bulunan bir şeylerin benzerleri olduğunu düşünmekte böylesine direnişimiz, duyumun, bunların üretiminde parçaların oylum, kılık ya da devimleriyle ilgili hiçbir şey bulamayışından ve usun da, cisimlerin, oylum, kılık ve devimleriyle, zihinde [diğer iki türün] idelerini nasıl üretebildiğini gösterememesindedir.¹⁰

Locke'un da belirttiği gibi, en titiz incelemeler bile, birincil niteliklerin hangilerinin ikincil niteliklerden hangileriyle zorunlu bir ilişki ya da ilişkisizlik içinde olduğunu; ya da hangi oran, biçim ya da düzeydeki bir birincil niteliğin (örneğin) hangi renge ya da kokuya vb. yol açtığını ya da açmadığını belirlemede yetersiz kalır. Locke, ikincil

⁸ Locke, a.g.e. II. k., VIII. b. , pr. 23.

⁹ Locke, a.g.e. II. k., VIII. b. , pr. 24.

¹⁰ Locke, a.g.e. II. k., VIII. b. , pr. 25.

nitelikler ya da güçler ile birincil nitelikler arasında bir “neden-etki” ilişkisi olduğunu iddia eder, ancak bu ilişkiye dair ortaya koyabileceği herhangi bir kanıt bir yana, bir örneğe bile sahip değildir. Kendisinin de farkında olduğu ve belirttiği gibi, bu ilişkiye dair hiçbir duyuma sahip değildir.¹¹

.. zihinlerimiz cisimlerin bu birincil nitelikleriyle onların bizde ürettiği duyular arasında bir bağlantı bulamadığı için, ikincil nitelikleri dolaysız olarak üreten görünmez parçacıkların boyut, kılık ya da devimlerini bulabilesek bile, bunlarla bu ikincil nitelikler arasında kesin ve kuşku götürmez **nedensellik** ya da **birlikte-varoluş** kuralları kurmayı hiçbir zaman başaramayız. Parçaların hangi boyut, kılık ve devimlerinin bir sarı renk, bir tatlı tad ya da tiz bir ses çıkaracağını bilmekten öylesine uzaktayız ki, parçacıkların herhangi bir boyut, kılık ya da devimlerinin bizde nasıl olup da bir renk, tad ya da ses idesi uyandıracığını kavramamız olanaksızdır; birbirleri arasında kavranabilir bağlantı yoktur.¹²

Böyle bir bağlantıyı zihnimizde, tüm ayrıntılarıyla olmasa da, kabataslak bir biçimde, bir bilen özne olarak kendimiz kurarız. Peki bu nasıl gerçekleşir? Locke’a göre, bazı yalın idelerin sürekli olarak birlikte bulduklarını gözlemleriz. Bunlar böyle bir arada görüldükleri için, belirli bir ad altında birleşirler. Zihin bu yalın idelerin (örneğin elmadaki kokunun, tadın, ağırlığın vb.) ayrı ayrı varoluşunu tasarlayamadığı için, bunların, hem üzerinde var oldukları hem de bunların *varlık nedeni* olan bir taban bulunduğunu düşünme eğilimindedir. Bu tabana da “töz” adını veririz. Yani “töz”, nesnenin niteliklerini taşıyan ve doğuran şeydir.¹³

Locke’un töz hakkında söylediklerine biraz yakından bakınca, cismin sahip olduğu bütün nitelikleri ve güçleri kendinde barındıran ve taşıyan bir şey olarak “töz”ün, bu niteliklerin ve güçlerin hepsini kendinde taşıyan “birincil nitelikler”e işaret ettiğini düşünmek olanaksız değildir. Çünkü, daha önce de belirtilmiş olduğu ve genel olarak “töz” kavramının tanımlanışında da yer aldığı gibi, birincil nitelikler cisimleri cisim yapan niteliklerdir. Ancak Locke’un kimi yerlerde “töz”ün “ne

¹¹ Locke, a.g.e. IV. k., IV. b. , pr. 12.

¹² Locke, a.g.e. IV. k., IV. b. , pr. 13.

¹³ Locke, a.g.e. II. k., XXIII. b. , pr. 1-2.

66 Locke ve Berkeley'de Birincil ve İkincil Nitelikler Meselesi

olduğu bilinmeyen” bir şey olduğunu¹⁴ söylemesi, bu konuda kesin bir yargı vermeyi de olanaksızlaştırmaktadır. Hatta kitabının bir yerinde, böyle bir karıştırmanın önüne geçmek için şu cümleyi de dile getirmektedir:

... cisimlerin bizdeki karmaşık idelerinde, kendilerinin yapılmış oldukları basit idelerden başka, her zaman, o basit ideleri taşıyarak onların varolmasını sağlayan bir şeyin bulanık idesinin de bulunduğunu unutmamalıyız; bu yüzden de herhangi bir cisimden söz ederken, onda şu ve şu niteliklerin bulunduğunu söyleriz: bir cisim, yer kaplayan, kılığı olan, devinebilir bir şeydir deriz; ... Bu ve benzeri konuşma biçimleri, cisimde, uzam, kılık, katılık, devim, düşünme ya da öteki gözlemlenebilir ideler dışında, ne olduğunu bilmesek bile, **bir şeyin** bulunduğunun düşünüldüğünü anırtırır.¹⁵

Ancak yine de bu durum, “töz” ile “birincil nitelikler” arasında bir bağlantı kurmayı engellemez ve bu iddiadan vazgeçmeyi zorunlu kılmaz. Çünkü çok değil, sadece beş paragraf sonra, “cisimsel tözlerin bizdeki karmaşık idelerini oluşturan idelerin üç türlü” olduğunu söyler: 1) şeylerin birincil nitelikleri, 2) ikincil nitelikleri, 3) güçler.¹⁶ Son ikisi ilki tarafından var kılındığına göre, cisimsel tözlerin idelerini oluşturan, aslında, cisimlerin birincil nitelikleri olmaktadır. Bu durumda da, Locke ne kadar önüne geçmeye çalışsa da, Locke’un kendi söylediklerine dayanarak “töz” ile “birincil nitelikler” arasında bir özdeşlik kurmak olanaklı olmaktadır. Daha sonraki paragraflarda söyledikleri de, aslında, Locke’un kurulmasının önüne geçmeye çalıştığı bağlantıyı kurabilmemize izin verir görünmektedir:

Cisimlerin birincil niteliklerinin *gerçek* bir varoluşa sahip olduğunu söyleyen Locke, *Deneme*'nin II. kitabının XXIII. Bölümünün 11. paragrafında, bu gerçek varoluşun kendisi hakkında bilginin olanaklı olmadığını, yani birincil niteliklerin tıpkı “töz” gibi bilinemez olduğunu söyler. Bunun iki nedeni vardır: a) birincil nitelikleri ikincillerden bağımsız olarak algılayamayız; bu nedenle de onlar hakkında, kendi başlarına değil, ancak ikincil niteliklerin araya girmesiyle bilgi sahibi

¹⁴ Locke, a.g.e. II. k., XXIII. b. , pr. 2,6.

¹⁵ Locke, a.g.e. II. k., XXIII. b. , pr. 4.

¹⁶ Locke, a.g.e. II. k., XXIII. b. , pr. 9.

olabiliriz; b) duyularımız ikincil nitelikleri doğuran birincil niteliklerin gerçek yapılarını görebilecek keskinlikte değildir. Ona göre,

Duyularımız, cisimlerin küçücük parçacıklarını ve duyulur niteliklerini doğuran gerçek yapıyı seçecek kadar keskin olsalardı, kuşkusuz bizde tümüyle başka ideler üretirlerdi; o zaman şimdi altının sarı olan rengi yiter ve onun yerine belli boyut ve kılıktaki parçacıkların hayranlık veren dokusunu görürdük. Mikroskop bunu açıkça gösterir; çıplak gözümüzde belli bir renk üreten şey, duyularımızın keskinliğinin artırılmasıyla, tümüyle değişik bir şey olarak ortaya çıkmıştır.¹⁷

Locke'a göre, Tanrı, bizim şeylerin yetkin, açık ve upuygun bir bilgisini edinmemizi istememiş gibi görünmektedir. Bu da aslında olumsuz bir durum değildir; çünkü aksi bir durum, insan için bu dünyaya ilişkin bilgiyi olanaklı kılsa da, bu dünyadaki bir yaşamı olanaksız kılacaktır.¹⁸

Locke bu adımıyla, aslında Berkeley'in varlık anlayışına giden merdivenin ilk ve en önemli basamağını inşa etmiş olmaktadır. Çünkü o, "duyularımızın bize aktardığı, bizim tasarımı olan dünya" ile "duyularımızın konusu olan kendinde-dünya" arasına keskin bir sınır çizmiş, "duyum"un "duyumlanan"la özdeş olabilme olanağını ortadan kaldırmıştır. Locke'un bilgi görüşü, *var olduğundan* başka kendisi hakkında hiçbir kesin bilgiye sahip olamayacağımız bir dış gerçekliği (dünyayı) ortaya sermiştir. Bu noktadan sonra Berkeley'e kalan, kendisi hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığımız bu dış gerçekliğin var olduğunu nasıl bilebileceğimizi ve ortaya konan kanıtların ne kadar geçerli olduğunu sorgulamak olacaktır.

Ancak Berkeley'in görüşlerine geçmeden önce, son olarak Locke'un dış gerçekliğin varoluşu hakkındaki kanıtlamalarını serimlemek gerekmektedir.

Locke'un kendisinin de kendisine yönelttiği "Duyu organlarımızın taşıdığı etkilenimler yoluyla zihinlerimizde oluşan idelerin gerçeklikte birer karşılığı yoksa, bilgi adını verebileceğimiz

¹⁷ Locke, a.g.e. II. k., XXIII. b. , pr. 11.

¹⁸ Locke, a.g.e. II. k., XXIII. b. , pr. 12.

68 Locke ve Berkeley'de Birincil ve İkincil Nitelikler Meselesi

yargıların olduğunu ve bilginin olanaklı olduğunu nasıl iddia edebiliriz?" sorusuna nasıl yanıt verdiği bakmak yararlı olacaktır.

Locke'a göre kesin bilgi, ideler ile şeylerin uyuşmasıyla değil, idelerin başka idelerle uyuşmasıyla oluşur. Ancak böyle bir düşünce, belirli sakıncalar içermektedir. Bir şizofrenin yargılarının bilgisel değeri ile ruh sağlığı yerinde birinin yargılarının bilgisel değeri ya da uykudaki birinin yargılarının bilgisel değeri ile uyanık birinin yargılarının bilgisel değeri arasındaki ayrımı neye göre yapacağız? İmgelemin ürünü olanlar ile duyuların ürünü olanlar arasındaki ayrımı neye göre yapacağız? Her yargının aynı değerde olmasının önüne nasıl geçeceğiz? Locke bütün bu güçlüklerin farkındadır ve, açıkçası, bu sorulara çok güçlü yanıtlar verebileceği iddiasında değildir:

... kendi idelerimizin bilgisi yoluyla varılan kesinliğin salt imgelemenin biraz ötesine geçeceğini açıkça gösterebileceğimi sanıyorum; insanın genel bilgisinin güvenilirliğinin başka bir şeyde yatmadığının anlaşılacağına inanıyorum.¹⁹

Locke, cisimler hakkındaki bilgilerimizin, kesin olmasalar da, cisimlerin varlığı hakkında herhangi bir şüpheye de yol açmadıklarını öne sürmektedir. Cisimlerin varlığından şüphe edenlere karşı beş kanıt öne sürmektedir:

a) Cisimler üzerindeki çeşitli uygulamalarımızla, bizde haz ya da acı duygularının oluşmasını sağlayabiliyoruz. Yine başka uygulamalarımız aracılığıyla, bu hazı ya da acıyı sürdürebiliyor ya da durdurabiliyoruz. Bu etkinlikleri gerçekleştirebilmemiz, hissettiğimiz haz ve acı duygularına neden olan cisimlerin var olduğuna kanıttır.²⁰

b) Bizdeki ideleri, duyularımızı etkileyen dış nedenlerin ürettiği şuradan da açıktır, Locke'a göre: Herhangi bir duyu organının eksikliği (yani, dış cisimlerin bizi etkileme yollarından birinin kapalı olması) durumunda, bu duyu organının zihinde ürettiği idelerin eksik kaldığını görürüz. Çünkü duyu organları bunları dışarıdaki bir nedenin etkilemesi olmadan, kendi başına üretemez. Bu da, dışımızda olan ve bizdeki idelerin nedenlerini oluşturan cisimlerin var olduğuna kanıttır.²¹

¹⁹ Locke, a.g.e. IV. k., IV. b. , pr. 2-3.

²⁰ Locke, a.g.e. IV. k., XI. b. , pr. 3.

²¹ Locke, a.g.e. IV. k., XI. b. , pr. 4.

c) Kimi durumlarda bizde ortaya çıkan idelere hükmedemiyor ya da onların ortaya çıkmasını engelleyemiyor olmamız, bunların nedenlerinin bizim dışımızda var olduğunun kanıtıdır, Locke'a göre. Örneğin öğleyin gözlerimizi güneşe çevirdiğimizde, ışık ya da güneşin bizde ürettiği idelerden kaçınıyoruz. Oysa bunların yalnızca kendi imgelemimizin ya da yalnızca bir rüyanın ürünü olduğu durumlarda, bu etkilenimleri, dolayısıyla da ideleri engelleyebilmek ya da kesintiye uğratabilmek olanaklıdır. Ayrıca, doğrudan doğruya güneşi görmek ile güneşin hafızamızdaki idesini anımsamak arasındaki fark, anlatmaya gerek olmayacak kadar açıktır, Locke'a göre.²²

d) İdelerimizden pek çoğu bizde "acı" duygusuyla birlikte üretilir. Ancak bu ideleri anımsadığımızda acı duymayız. Dolayısıyla, duyulan "acı", bir şeyin gerçeğini algılamayla onu anımsama ya da düşünme arasındaki ayrımı gösterir.²³

e) Farklı duyular ya da aynı duyunun değişik zamanlardaki etkinliği, şeylerin varoluşu konusunda birbirlerine tanıklık ederler. Örneğin, "ateş" hem gözle görülüp hem de tenle hissedilebilir.²⁴

Bütün bu kanıtlamalar, ne yazık ki tatmin edici değildir. Sonuç itibarıyla Locke, bizdeki ideler ile nesnelere arasında bir özdeşlik, hatta bir benzerlik bile bulunduğu iddiasında bulunamayacağını görmüştür; ama bu durumun idelerimize neden olan nesnelere yokluğunu da zorunlu olarak beraberinde getirdiğini düşünmemektedir.

*

Berkeley'in varlık anlayışını kendisinden hareketle geliştireceği başlangıç noktası tam da burasıdır. Ancak bunu yapabilmek için Locke'un yarım bıraktığı bir noktayı sonuna ulaştırmak zorundadır. Bu nokta, Locke'un cisimlerin "birincil" ve "ikincil" nitelikleri arasında yaptığı ayırmadır.

Locke, cisimlerin ikincil diye adlandırılan niteliklerinin aslında cisimlerde olmadığını; kendi dışımızdaki cisimlerde bu tür nitelikler varsaymamızın nedeninin cisimlerin kendileri değil, cisimlerin (ikincil niteliklerle hiçbir benzerliği olmayan) birincil niteliklerinden belirli bir biçimde etkilenmek üzere yapılandırılmış duyu organlarımız olduğunu;

²² Locke, a.g.e. IV. k., XI. b. , pr. 5.

²³ Locke, a.g.e. IV. k., XI. b. , pr. 6.

²⁴ Locke, a.g.e. IV. k., XI. b. , pr. 7.

70 Locke ve Berkeley'de Birincil ve İkincil Nitelikler Meselesi

bu nedenle cisimlerde olduğu varsayılan ikincil niteliklerin tümüyle özneye ait ve öznenin ürünü, yani *öznel* nitelikler olduğunu iddia etmiştir. Buna karşın birincil nitelikler, nesnenin kendisine ait, yani *nesnel* niteliklerdir. Bu nedenle, zihnimize ikincil niteliklere ait idelerin zihin dışında, yani cismin kendisinde hem herhangi bir **benzerleri** hem de herhangi bir **nedenleri** yoktur. Buna karşın birincil niteliklere ilişkin ideler hem cisimdeki niteliklere **benzerler** hem de bunların ortaya çıkmasının **nedeni** cisimlerdeki bu niteliklerdir. Berkeley ikincil nitelikler konusunda Locke'un söylediklerine katılmaktadır: ikincil niteliklere karşılık geldiğini varsayarak sınıfladığımız idelere **benzeyen** ya da bu idelere **neden** olan zihnin dışında herhangi bir şey yoktur; ancak Berkeley'de aynı durum birincil nitelikler için de geçerlidir. Hatta daha da ileri giderek, zihnimizin dışında zihnimize herhangi bir ideye “benzeyen” ya da ona “neden” olan hiçbir şey olmadığını iddia eder, Berkeley. Bu iddiası, onun maddi olan her şeyin, yani maddi tözün varlığını reddetmesiyle sonuçlanır. O, bu yöndeki adımlarını, Locke'un açtığı yoldan, Locke'un çözemediği problemlerden hareket ederek atar. Bu söylenenleri daha açık kılabilmek için, Berkeley'in görüşlerini serimlemek gerekmektedir.

Berkeley'in temel sorusu şudur: Zihnimizin dışında, zihnimize idelere benzeyip onlara neden olan cisimsel tözler gerçekten var mıdır? Bu önemli bir sorudur, çünkü aksi yöndeki bütün kanıtlara rağmen insanlar, bu idelerin zihnimize ortaya çıkışının ya da ortadan kayboluşunun bize bağlı olmayışından yola çıkarak, kendi zihnimize dışında, duyu organlarımızı etkileyerek bu idelere neden olan ve (herşey diğer varlıklarda ancak kendisinde bulunanı üretebilir düşüncesinin etkisiyle) bu idelere benzeyen birtakım varlıklar ve nitelikler olduğunu düşünme eğilimindedirler. Bu soruya “Vardır” yanıtını verebilmek için, ideler ile (zihinden bağımsız) kendi başına şeyler arasındaki bu benzerlik ve nedensellik ilişkisinin kanıtlanması gerekir. Locke bu soruyu sormuş, ancak kanıtlamayı başaramamıştır. Berkeley ise, Locke gibi davranmamış, sağduyuya ters düşmemek için bu soruyu tam anlamıyla yanıtlamadan bırakmak yerine, soruyu son sınırına kadar izlemiştir. Başlangıç noktası şu sorudur: Zihnimize, duyu yoluyla edindiğimizi düşündüğümüz, ancak cisimlerde benzeri olmadığından da kuşku duyamayacağımız ideler var mıdır?

Hylas ile Philonous Arasında Üç Konuşma adlı kitabında Philonous'a söylediklerine baktığımızda, Berkeley'e göre, zihnimizde bu tür ideler vardır. Bu özelliğe sahip oldukları en kolaylıkla gösterilebileceği ide çifti de, "acı ve haz"dır. Örneğin belirli bir şiddetteki ısı, bizde "acı" duyumuna neden olur. Belirli bir başka şiddetteki ısı ise bizde "haz" duyumuna neden olur. "Acı" ya da "haz" ise, ancak "acı ya da haz duyabilecek yapıya sahip bir varlık"ta, yani bilinçli bir varlıkta, bir ruhta, bir tinde var olabilir. Bu nedenle, bizdeki "acı" ya da "haz" idesinin benzerinin, bizim dışımızda varolan ve bizdeki acıya ya da hazza neden olduğu öne sürülen bir maddi tözde (örneğin ateşte) bulunduğu düşünülemez. Duyumlayan varlık dışında bu duyumların var olması olanaklı değildir. Dolayısıyla, "Zihnimizde bir ide varsa, -bütün idelerimizin kaynağı duyum olduğuna göre- bu ideyi ortaya çıkarabilecek benzerliğe ve etkililiğe sahip, zihin dışında bir varlık da olması gerekir" düşüncesi, en azından "benzerlik" iddiası bakımından şüpheli hale gelir.²⁵

Ancak, idelerimizin zihin dışında bir nedeni olduğu iddiası o kadar kolay terk edilebilecek bir iddia da değildir. Maddi tözde, "acı ya da haz"zın benzeri olan bir nitelik olmasa bile, bu durum onların ortaya çıkmasına neden olan niteliklerin olmadığını da kanıtlamaz, *Üç Konuşma*'nın diğer karakteri Hylas'a göre: Acı ya da haz başka bir şeydir, onların ortaya çıkmasına neden olan "sıcaklık", "serinlik" ya da "soğukluk" başka bir şeydir; ilk ikisinin zihin dışında bir karşılığı yoktur belki, ama son üçünün vardır. Ancak bunu iddia edebilmek için, Philonous'a göre, şu iki soruyu yanıtlamak gerekir: ilkin, belirli bir şiddetteki sıcaklık duyumu ile acı duyumu arasında, bir nedensellik ilişkisi olduğunu iddia etmemize kanıt oluşturacak bir öncelik-sonralık ilişkisi var mıdır; yoksa bunlar eşzamanlı olarak ortaya çıkan duyumlar mıdır? Sıcaklık ve acıyı ayrı ayrı mı algılarız, yoksa tek bir duyum olarak mı? Yanıt basittir: Bu ikisi eşzamanlı olarak ve *tek bir duyum* halinde algılanır²⁶. Peki bu durumda, öncekilerin "etki" sonrakilerin "neden" olduğu ya da öncekiler zihin dışında bir şeye karşılık gelmezken sonrakilerin geldiği hangi gerekçeye/gerekçelere dayanarak iddia edilebilir? Berkeley'e göre, alışıldık varlık anlayışını benimsemiş sıradan birine "ateşte sıcaklık" ya da "buzda soğukluk" yoktur

²⁵ Berkeley, a.g.e., s. 14.

²⁶ Berkeley, a.g.e., s. 15.

72 Locke ve Berkeley'de Birincil ve İkincil Nitelikler Meselesi

demekten daha saçma bir şey yokmuş gibi görünse de, ateşte ya da buzda “acı”nın olmadığını iddia etmek nasıl ussalsa, acıyla eşzamanlı olarak ve birarada ortaya çıkan “sıcaklık” ya da “soğukluk”un da ateşte ya da buzda olmadığını iddia etmek aynı oranda ussal ve anlaşılırdır.²⁷ Acı ya da hazzın algılayan bir varlık dışında –zihin dışında- var olması nasıl olanaksızsa, sıcaklık ya da soğukluğun da algılayan bir varlık dışında –zihin dışında- bulunması olanaksızdır.²⁸

Berkeley aynı kanıtlama biçimini tatların, kokuların, seslerin ve renklerin de algılayan bir varlık dışında var olamayacağını kanıtlamak için kullanır.²⁹ Bunlar, Locke’un “ikincil nitelikler”e ilişkin saydığı ideler sınıfıdır. Locke gibi Berkeley de bunların varlığının özneye, yani duyumlayan varlığa bağlı olduğunu düşünmektedir. Ancak daha önce söylemiş olduğumuz gibi Berkeley burada durmaz, “birincil niteliklerin” de var olma bakımından ikincil niteliklerden farksız olduğunu göstermeye girişir. Bu çabanın başladığı nokta, Hylas’ın Locke’un pozisyonunu aldığı noktadır:

HYLAS: İtiraf edeyim Philonous, daha fazla direnmek boşuna. Renkler, sesler, tatlar, tek kelimeyle *ikincil nitelikler* adı verilen niteliklerin hepsi zihnin dışında kesinlikle mevcut değildir. ... İlk nitelikler yaygınlık, şekil, katılık, ağırlık, hareket vb.dir. ... filozoflar, bu niteliklerin cisimlerde gerçekten var olduklarını ileri sürerler.³⁰

Berkeley, Locke’un bu ayrım üzerinde temellenen iddiası karşısında, yukarıda sayılan niteliklerin gerçekten algılayan özne dışında var olup olamayacaklarını sorgulamaya geçer. Örneğin, cisimsel tözün kendisine ait bir niteliği sayılan “uzam”. Şu soruları sorar Berkeley: Cisimlerde “uzam”ın, *gerçeklikte*, yani öznenin bağımsız olarak var olduğunu iddia ediyorsak, aynı uzama sahip bir cismin aynı koşullarda farklı farklı özneler tarafından farklı farklı algılanmasını ya da aynı öznenin maruz kaldığı farklı koşullara göre farklı farklı algılanmasını nasıl açıklayacağız? Berkeley’e göre:

²⁷ Berkeley, a.g.e., s. 17-19.

²⁸ Berkeley, a.g.e., s. 17-19.

²⁹ Berkeley, a.g.e., s. 20-31.

³⁰ Berkeley, a.g.e., s. 31.

... bir göze küçük, düz ve yuvarlak görünen bir şey, aynı anda başka bir göze büyük, pürtüklü ve köşeli görüldüğüne göre, bir objede ne yaygınlık ne de şekil vardır.

...

Bir gözünle çıplak bakıp öbür gözünü bir mikroskopa dayayarak istediğin zaman bunu deneyebilirsin.³¹

Aynı durum “hareket” için de geçerlidir. Bir hareketin *hızlılığından* ya da *yavaşlığından* söz edilir. Ama hızlılık ya da yavaşlık nitelmesi, bir cismin aynı koşullarda farklı farklı öznelere tarafından farklı farklı algılanmasına ya da aynı öznenin maruz kaldığı farklı koşullara göre farklı farklı algılanmasına *bağlı olarak* değişir. Dolayısıyla hareket, zihnin dışında var olan bir şey değil, zihne bağlı olarak var olan, yani zihin dışında herhangi bir benzeri olmayan birşeydir.³²

Cisimde zihinden bağımsız olarak var olduğu düşünülen “katılık”, “şekil” ve “ağırlık” gibi nitelikler için de aynı uslamlama geçerlidir. Çünkü bu üçü, doğrudan doğruya yaygınlığa, yani uzama bağlıdır. Uzamsız bir şeyin katılık, şekil ya da ağırlığından söz edilemez. Dolayısıyla, uzam zihne bağlı bir nitelik olduğuna göre, bu üçünün de aslında zihne bağlı olduğu, yani zihin dışında herhangi bir benzeri olmadığı kendiliğinden ortaya çıkar.³³ Bütün bu kanıtlamalar gösterir ki, birincil nitelikler de tıpkı ikinciller gibi ancak algılayan bir özneye bağlı olarak ve onların algılanmasını sağlayan düzeneklerin yapılanışına göre varlık kazanır.

Locke, birincil niteliklerin ikincillerin varlık nedeni olduğunu iddia etmekteydi. Berkeley, bunların da özneye bağlı olduğunu göstermişti. Ancak burada durmaz. “Birinciller ikincillerin nedeni olabilir mi?” sorusunu sorar. Ona göre, bunu iddia edebilmek için, “acı” ile “sıcaklık” arasındaki ilişkiler incelenirken arandığı gibi, bunlar arasında bir öncelik-sonralık ve ayrı ayrılık saptamak gerekir. Ama böyle bir şey olanaklı değildir. İkincil nitelikleri ancak birincil niteliklere, birincil nitelikleri de ancak ikincil niteliklere bağlı olarak algılayabilir ya da zihnimizde canlandırabiliriz. Bu nedenle, bunlar

³¹ Berkeley, a.g.e., s. 34.

³² Berkeley, a.g.e., s. 35.

³³ Berkeley, a.g.e., s. 36.

74 Locke ve Berkeley'de Birincil ve İkincil Nitelikler Meselesi

arasında bir nedensellik ilişkisi tasarlanamaz.³⁴ Dolayısıyla, tek bir duyum içerisinde birarada ve –bundan dolayı zorunlu olarak- eşzamanlı varolan iki nitelikten birinin özneye bağlı, diğerinin gerçeklikteki bir şeye bağlı olduğunu iddia edebilmek olanaklı değildir. Tam da bu gerekçeyle, birincil ve ikincil diye sınıflanan nitelikler arasında gerçekliğe ait olma/olmama bakımından bir ayırım yapılamaz. Cisme ait sayılan bütün nitelikler aslında öznenin ürünü olan şeylerdir.

Tam bu noktada Hylas, yaygın varlık anlayışının gerektirdiği bir itirazı daha dile getirir: Cisimlere ait saydığımız bütün niteliklerin özneye bağlı olarak var olduğunu kabul etsek bile, özneyi etkileyerek zihinde niteliklere ilişkin bu idelere neden olan bir maddi dayanağın, yani maddi tözün varlığı nasıl reddedilebilir? Çünkü bu niteliklerin bir dayanaksız var olacağı, düşünülebilecek bir şey değildir. Bu, duyulur niteliklerin altında, kendisi duyumlanamayan, kendisi hakkında hiçbir bilgimiz olmayan bir şeydir; ancak bilinir bütün duyulur niteliklerin nedenidir.³⁵

Bu, Locke'un da varsaydığı bir şeydir. Ancak öte yandan, tam da maddi tözün varlığını reddetmek üzere yola çıkan Berkeley'in kendisine ulaşmış varlığını bilen özneye bağlı kılmak istediği şeydir de. Bu dayanağın aslında var olmadığını anlamak için daha öncekilerden farklı bir sorgulamada bulunmak bile gereksizdir. Şunu sormak gerekir: Bu maddi dayanak, niteliklerden önce ve onlardan ayrı olarak var olur mu? Yanıt elbette “hayır”dır. Bu maddi tözün “birincil nitelikler”in nedeni olduğunu varsayacak olsak, örneğin bu nitelikler arasında yer alan uzamdan önce var olması gerektiğini söylememiz gerekir. Ancak felsefeyle biraz ilgilenen herkes kabul eder ki, *uzamı olmayan, uzamdan önce* ya da *uzamsız* bir maddi tözden söz edilemez. Buna karşın bir cismin “maddi tözü”nün uzamının ayrı, cismin “kendi”sinin uzamının ayrı olduğunu; ilkinin uzamının ikincisinininkine yol açtığını düşünmek de saçmadır. Aynı ilişki, “birincil” diye adlandırılan diğer bütün niteliklerle de kurulabilir.³⁶ Öte yandan şu da genel olarak bilinen ve kabul edilen bir şeydir ki, duyulur bir şey duyulur niteliklerinden başka hiçbir şeye sahip değildir. Duyulur niteliklerse, varlıkları zihne bağlı

³⁴ Berkeley, a.g.e., s. 40-41.

³⁵ Berkeley, a.g.e., s. 44-45.

³⁶ Berkeley, a.g.e., s. 45-46.

niteliklerdir. Dolayısıyla zihinden bağımsız bir varlığa sahip “maddi bir töz”ün var olduğu iddia edilemez.

*

Berkeley, Locke’un açtığı yoldan yürüyerek, maddi bir tözün var olduğunu iddia etmemize yardım edebilecek bütün gerekçeleri alır elimizden. Ancak ortada bir gerçek vardır ki, cisimlere ait herşeyi zihne bağımlı kılacak bile, zihin yine de idelerimizin yoktan var olabileceğini kabul etmemekte, “nedensiz hiçbir şeyin varlık kazanamayacağı” ilkesi gereğince, bizi, idelerimize neden olan bir şeyin varlığının zorunlu olduğunu düşünmeye sevk etmektedir. Locke daha fazla adım atabilseydi, sağduyuya aykırı bir şey söylememek adına, cisimlerin bütün niteliklerinin varlığının ve biçiminin belirli bir biçimde yapılmış duyu organlarımıza ve zihnimize bağlı olduğunu sonunda kabul edecek, ancak ne olduğu bilinemese ve duyulanamasa bile duyu organlarını ve zihni etkileyen bir maddi tözün var olduğunu kesinlikle iddia edecektir.

Açıkçası Berkeley de, iş burada bırakıldığı ve bir adım daha atılmadığı takdirde, insanların maddi tözün var olmadığı konusunda mutlak anlamda ikna edilemeyeceklerinin farkındadır. Bundan sonra, maddi tözün olmadığına dair ortaya konabilecek bir kanıtlama daha yoktur. Yapılması gereken, Kopernik Devrimi’ni andıran bir değişikliktir. Maddi töz ortadan kaldırıldığında, özne (bireysel tin) koca evrende tek başına kalır. Bu ifade bile yanıltıcıdır: evrende ondan başka hiçbir şey yoktur. Bu durumda da öznedeki var olan idelerin kaynağı, yani nasıl ve ne dolayısıyla var olduğu açıklanamaz. Tam burada, maddi tözün yerine, özneyi etkileyen ve ondaki idelerin kaynağı olan mutlak bir özne ya da mutlak bir tin ikame etmek gerekir. Bu tin, bütün bireysel tinlere hükmeder, onların zihinlerindeki idelere varlık verir.

Berkeley’e göre, inançlı bir insan için bu varsayım maddi töz varsayımından çok anlamlıdır. Tanrı’nın kullarının zihninde istediğini yaratması için illa bir aracı (yani maddi töz) kullanmasına gerek yoktur. Onun zihninde yaratmak istediği fikri doğrudan doğruya yaratabilir ve sanki bir maddi töz varmış duygusu yaratacak bir gerçekçilikle yaratabilir. Evrenin, Tanrı-ruh-maddi şeyler üçlüsünden oluştuğunu düşündüğümüzde ortaya çıkan gerçeklik duygusuna evrenin

76 *Locke ve Berkeley'de Birincil ve İkincil Nitelikler Meselesi*

yalnızca Tanrı-ruh ikilisinden oluştuğunu düşündüğümüzde de ulaşabiliriz.³⁷

³⁷ George Berkeley, *İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine*, çev. Halil Turan, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1996. s. 47-55.